

ARTIKELEN

‘All the pieces matter’ – Latours slowciologie en The Wire*

Floortje Moes

Na dertig jaar actor-netwerk theorie (ANT) blijft er discussie over de waarde van dit type analyse voor de sociale wetenschappen. In dit artikel wordt aan de hand van de Amerikaanse tv-serie The Wire onderzocht welke inzichten ANT oplevert en welke beperkingen deze aanpak heeft. Daarvoor wordt Latours ANT-handboek Reassembling the Social gebruikt. Met concrete voorbeelden uit The Wire wordt ingegaan op kernvragen rondom ANT: over agency, structuur, kritiek, realisme en empirische sociologie. Om uiteindelijk een antwoord te geven op de vraag: wat levert ANT de sociologie op?

Trefwoorden: The Wire, actor-netwerk theorie, Bruno Latour, sociale theorie, Reassembling the Social

‘ANT is the story of an experiment so carelessly started that it took a quarter of century to rectify it and catch up with what its exact meaning was’ (Latour 2005: 88).

Een vonk genaamd ANT

In 2005 opent Bruno Latour de frontale aanval op de sociologie met zijn boek *Reassembling the Social*. Niet alleen daarom is dit werk een ambitieus project. Ondertitel van het boek luidt: *An introduction to Actor-Network-Theory*. Actor-netwerk theorie (koosnaam: ‘ANT’) is op dat moment een etiket voor een bonte verzameling auteurs en analytische concepten. Latour geeft in het boek tegelijkertijd zijn introductie en een rectificatie van een kwart eeuw ANT-gedachtegoed. Hij bepleit met ANT een radicaal nieuw programma voor de sociologie.

Midden jaren tachtig wordt ANT ontwikkeld in het veld van wetenschap- en techniekstudies. Het is analytisch gereedschap, beroemd en berucht om de etnografische methoden en de rol die wordt toegekend aan objecten. Grondleggers Latour, Michel Callon, John Law en later ook Annemarie Mol gebruiken ANT om sociaal-technologische processen te begrijpen. De vonk sloeg over naar verschillende vertrekken van de academie. Populariteit van ANT reikt inmiddels tot ver buiten het domein van wetenschap- en techniekstudies. Zo worden ANT-experimenten

* De auteur dankt Klasien Horstman voor de altijd scherpzinnige commentaren, ook op verschillende versies van dit artikel.

gedaan in onder andere de geografie, management- en organisatiestudies, economie, (medische) antropologie en filosofie.

Veel minder licht ontvlambaar bleek de – met name Amerikaanse – sociologie (Saldanha 2003). Voor sociologen blijkt ANT een nog 'ietwat curieuze en verdachte onderneming' (zie Lamont 2012: 232). Toch is ook binnen de sociologie de charme van deze theorie niet onopgemerkt gebleven. De editors van het ANT-themanummer van *Qualitative Sociology* wijzen op haar modieuze allure: 'vaak ironisch, altijd scherp, en soms erg "Frans"' en met een 'obsessie voor sci-fi-achtige netwerken, machines en objecten' helemaal van deze tijd (Baiocchi et al. 2013: 324). Toch is er nog altijd discussie over de waarde van ANT voor de sociale wetenschappen. Wat anders staat de sociologie te doen, dan de proef op de som te nemen?

Het conceptuele gereedschap van ANT wordt in dit artikel uitgeprobeerd op de favoriete tv-serie van menig socioloog: de Amerikaanse politierisicovrije *The Wire*. Deze serie, uitgezonden tussen 2002 en 2008 door de betaalzender HBO, wordt vergeleken met literair werk van Dickens en Dostojevski (*The Telegraph* 2009) en geprezen om de observationele nauwkeurigheid (Weisberg 2006) en sociologische precisie (Talbot 2007). In zestig afleveringen verdeeld over vijf seizoenen wordt via het werk van een groep rechercheurs een beeld neergezet van de havenstad Baltimore, Maryland. De kijker ziet hoe een gigantisch drugsnetwerk zich uitstrekt over achterstandswijken, politiebureaus, de haven, de politiek, scholen en de media. Tegelijkertijd toont *The Wire* een stad in verval: fraude, corruptie, werkloosheid, stijgende criminaliteit, slecht functionerende instituties en een falend schoolstelsel.

'You can't make this shit up', volgens maker David Simon (Talbot 2007). Voor de stof van de serie putten Simon en Ed Burns uit jarenlange ervaring in Baltimore – respectievelijk als journalist en politierechercheur/schoolleraar. Het resultaat is een geloofwaardig portret van het leven in Baltimore. *The Wire* wordt gezien als 'urban sociology' of 'non-text' sociologie (Atkinson en Beer 2010) en geprezen als 'the best ethnography we have of contemporary American society' (in Penfold-Mounce et al. 2011: 156). In academisch onderwijs, vooral in de sociologie, wordt dankbaar gebruik gemaakt van materiaal uit de serie (bijv. Chaddha en Wilson 2010).

"Through its focus on Baltimore as a microcosm or "every city" it provides a basis for discussion and analysis of social issues including urban decay, class, gender, sexuality, employment, belonging, globalization, power, bureaucracy, education and, of course, race." (Penfold-Mounce et al. 2011: 164)

Zo ontpopt *The Wire* zich tot een televisieserie met een academische carrière. Het werk is ontegenzeggelijk fictie. Maar wel fictie waar academici sociologische waarde aan toekennen. Het is een vorm van 'Social Science-Fiction' (Penfold-Mounce et al. 2011); drama dat de dynamiek, gelaagdheid en complexiteit van het leven in de moderne Amerikaanse stad adequaat verbeeldt. Ondanks haar inherent fictieve karakter kan de tv-serie daarom toch dienen als interessante casestudie voor academici. *The Wire* is bovendien rijk genoeg voor uiteenlopende sociolo-

gische interpretaties. De één ziet de serie als ‘aesthetically rich counterpart to actor-network-theory’ (Jagoda 2011:193), maar *The Wire* wordt tegelijkertijd gezien als de meest complete verwezenlijking van de stedelijke sociologie van Robert Park uit de Chicago School (Chaddha en Wilson 2011: 166). *The Wire* dicteert geen specifieke interpretatie. Vanwege deze openheid is de serie bruikbaar als basis voor discussie en analyse van sociale kwesties.

In dit artikel wordt *The Wire* als casestudie gebruikt voor een proefrit ANT, om te onderzoeken wat voor type inzichten ANT oplevert. Tevens wordt besproken hoe de kritiek op ANT begrepen kan worden en welke vragen deze aanpak oproept. Met andere woorden, wat levert ANT de sociologie op?

A-N-T, nieuwe heipalen voor de sociologie?

Een eenvoudige definitie van ANT is moeilijk te geven. Een begin kan worden gemaakt met de naam: actor-netwerk theorie. Ten eerste, de actor. Dit is de grote curiositeit van de theorie. Acterschap wordt namelijk toegekend aan mensen én objecten. In een ANT-analyse zijn objecten ‘full-blown actors’ (Latour 2005: 69). Gevolg is een rariteitenkabinet: microben en moleculen zijn net zo goed actoren als academici, Hamlet, stoepkrijt, winkelwagens en coquilles. De rol die ANT geeft aan niet-menselijke actoren is een van haar meest controversiële aspecten. Ten tweede, het netwerk. De term heeft een dubbele betekenis in ANT: *vorm* en *proces* (Cressman 2009: 11). Een netwerk is een organisatiestructuur of architectonische vorm. Maar ‘netwerken’ is ook een werkwoord; een proces waarin mensen met elkaar een relatie aangaan. Latour spreekt daarom liever van een ‘worknet’ (2005: 143). Voorbeeld: de Olympische Winterspelen van 2014 *verbinden* en *worden verbonden* door atleten, vlaggen, medailles, Sotsji, aannemerscontracten, politici, Zwarte Weduwen, wereldrecords, walkietalkies, artsen, tickets, tv’s en tijdsverschillen. De N in ANT verwijst dus tegelijkertijd naar een structuur – dat wat de actoren met elkaar verbindt – en het werk dat actoren verzetten om zich te verbinden. Als laatste dan de T in ANT. De term ‘theorie’ leidt vaak tot verwarring, omdat ANT geen algemene en substantiële uitspraken over de sociale werkelijkheid doet.¹ Het is een methode voor het maken van een grondige beschrijving. ANT reikt principes aan voor het onderzoeken van bedrijvige actoren (mens en ding) in hun levendige ‘werknetts’. De afkorting ‘ANT’ wordt met reden veel gebruikt: de onderzoeker volgt als een ‘blind, myopic, workaholic, trail-sniffing and collective traveler’ de wegen van de betrokkenen zelf (Latour 2005: 9).

In *Reassembling the Social* doopt Latour ANT om tot ‘slowciologie’ (2005: 122). Latour zet daarmee een streep door de gevestigde ‘sociology of the social’. Hij presenteert *Reassembling the Social* als een handboek om te ‘ontleren’ wat sociologen in de traditie van Durkheim zijn gaan doen: onderzoek naar het sociale domein als *sui generis*, een eigensoortige werkelijkheid. Latours alternatief – de ‘sociology of associations’ (2005) – ontkent dat er een afzonderlijke sociale realiteit bestaat.

1 Of ANT een ontologie kent, is overigens een punt van discussie. Zo wijdt Graham Harman zijn boek *Prince of Networks* (2009) aan de metafysica van Latours werk.

Latour zoekt het 'sociale' niet in een aparte werkelijkheid. Hij zoekt het in de connectie die bestaat tussen dingen die op zichzelf niet sociaal zijn: de alledaagse, materiële wereld, recht voor onze neus (Latour 2005: 5). Op vijf punten probeert Latour de bestaande sociologie te ontwrichten. Hij wil af van vastgeroeste aannames over (1) de sociale status van objecten, (2) de aard van sociaal handelen, (3) de aard van groepen, (4) de aard van feiten en (5) het type empirische analyse dat de socioloog maakt (Latour 2005: 22).

Latours vijf ontwrichtingen worden in dit artikel gebruikt om te tonen wat de *slowcioloog* met ANT anders zou doen dan de 'socioloog van het sociale'. Ze vormen tevens een aanleiding om de belangrijkste kritieken op ANT te bespreken.² Zo is er felle kritiek op het verlenen van 'full-blown' agency aan objecten. Critici richten hun pijlen ook op ANT's afwijzing van de verklarende kracht van sociale structuren. De theorie zou bovendien apolitiek of amoreel zijn en geen basis geven om positie in te nemen tegenover het object van onderzoek. ANT wordt daarnaast beschuldigd van een gebrek aan realisme. Ook de haalbaarheid van ANT's opdracht om alleen te beschrijven en niet te verklaren, wordt geregeld in twijfel getrokken. Met *The Wire* als casestudie wordt ingegaan op deze kernvragen rondom ANT: over agency, structuur, kritiek, realisme en empirische beschrijvingen.

'Objects too have agency' – ontwrichting I

Eind vorige eeuw wijst Latour objecten aan als de 'missing masses' in de sociologie (1992). Hij geeft objecten agency en een prominente plaats in de sociale wetenschappen. Zo leveren ANT en 'de opkomst van de Ding-studies' de sociologie een nieuw onderzoeksdomein op (Sayes 2014: 134). Maar wat betekent het eigenlijk om objecten agency toe te schrijven?

In het eerste seizoen van *The Wire* krijgt onderzoeker Jimmy McNulty met hangen en wurgen een af luistersysteem opgetuigd. Via een pager heeft de politie nu toegang tot de communicatie van de Barksdale-groep. Het moet een doorbraak worden in het politieonderzoek naar deze drugsbende. Het kleine zwarte apparaatje heeft het effect van een steen in de vijver. Het ding blijkt een leger aan mensen, papier en kabels in beweging te zetten. Op het politiebureau, in de getto, de rechtszaal, de politiek en in privélevens zijn de gevolgen voelbaar. De komst van de af luistertechniek heeft zelfs zo'n impact, dat de makers besloten de serie naar dit object te vernoemen: *The Wire*.

'Any thing that does modify a state of affairs by making a difference is an actor', aldus Latour (2005: 71, nadruk in origineel). Vanuit dat perspectief is de *wiretap* een actor, omdat de af luisterapparatuur een *verschil* maakt in de interactie tussen politieagenten, rechters, ambtenaren en drugdealers. Het kost handtekeningen, vinkjes en juridische documenten om de 'wiretap' op te tuigen. Onderzoeker Kim

2 De meest fundamentele kritiek op ANT klinkt uit de hoek van de wetenschap- en techniekstudies zelf (bijv. Amsterdamska 1990, Schaffer 1991, Collins en Yearley 1992, Winner 1993, Bloor 1999). In dit artikel worden tevens kritieken aangehaald uit de sociologie en management- en organisatiestudies.

Greggs ziet de pager staan te midden van de stapels papierwerk die ervoor nodig waren: 'whole lot of dead trees behind this nonsense' (The Wire S1E5). Maar zonder deze juridische basis zijn de af luisterfragmenten onbruikbaar in de rechtszaal. Zo brengt de pager politiemensen en juridisch personeel bij elkaar. Bovendien moeten rechercheurs hun werkprocessen anders inrichten met de komst van de af luisterapparatuur. Dat betekent nieuwe werktijden (dealers communiceren niet alleen tussen negen en vijf) en voor sommige agenten een nieuwe werkplek. De één zit gekluisterd aan een koptelefoon; de ander tuurt met telelenscamera vanaf het dak van een flat naar de afgetapte 'payphone' om de verdachte beller te fotograferen. Voor een werkend af luisterapparaat moeten techniek, infrastructuur, papierwerk, werktijden, politiek en juridische zaken op één lijn worden gebracht. Wat weer van vooraf aan begint als de verdachten overstappen op een ander communicatiesysteem.

Zelfs als alles werkt, blijkt het af luisteren een tijdrovende puzzel. Een fragment uit een audio-opname: 'Low man scrapped, yo. He all the way down. But we going to start fresh on the latest tomorrow – down from up North' (The Wire S1E7). Behalve met de slechte geluidskwaliteit worstelen rechercheurs met het onbegrijpelijke 'Franklin Terrace'-dialect. In combinatie met pagerberichten weet agent 'Prez' Pryzbylowski uiteindelijk het bericht over de geplande drugsbevoorrading te ontcijferen.

Rechercheur Herc: 'How long to figure that out?'

Rechercheur Prez: 'Four or five hours'

Rechercheur Herc: 'You sit here looking at beeper messages for five hours at a time?!'

Rechercheur Prez: 'I don't know... it's kinda fun figuring shit out'(The Wire S1E7)

De komst van de 'wiretap' zorgt ervoor dat Prez uren achtereen met audiofragmenten en pagerberichten puzzelt. De kleine zwarte pager laat rechters handtekeningen zetten, zet de politietop van Baltimore aan het vergaderen, plaatst agenten op het dak met telelens en doet drugdealers hun communicatie aanscherpen. Wie vanuit een ANT-perspectief naar *The Wire* kijkt, ziet dat de pager iets 'doet' met deze sociale ordening.

Latour vraagt zich niet alleen af *wie* handelt, maar ook 'what is acting?' (2004a: 73). Voor sommigen is dat een absurde vraag, omdat het geen recht doet aan de fundamentele verschillen tussen *mens* en *ding* (vgl. Amsterdamska 1990). Voor critici is 'het sociale' intrinsiek verbonden met 'het menselijke'. Objecten missen de eigenschap om intentioneel of betekenisvol te handelen. Een 'wiretap' onderneemt zelf geen af luisteractiviteiten; het zijn de agenten die deze techniek – willens en wetens – inzetten. Daarom verdienen menselijke actoren, volgens critici, een eigen ontologische status (Collins en Yearley 1992). Latour wordt zelfs beschuldigd van de stijlfout van 'oneigenlijke personificatie': het toekennen van menselijke eigenschappen aan levenloos materiaal (Schaffer 1991).

Latours collega's erkennen vaak wel dat dingen invloed kunnen hebben op de mens en diens handelen (bijv. Bloor 1999: 91). En in Durkheims sociologie heb-

ben objecten een symbolische waarde. Maar zo'n uitgekledde rol voor objecten in de sociologie is voor Latour niet genoeg. Objecten doen volgens Latour meer dan het 'uiten' van machtsrelaties of het 'symboliseren' van sociale hiërarchie (Latour 2005: 72). Latour wil een werkelijke *symmetrie* tussen ding en mens in de sociologie, zodat zowel mens als object aan de bron van een sociale ordening kunnen staan. Dat betekent niet dat hij alle verschillen tussen mens en ding verwerpt. Latours voornaamste doel is om het begrip 'agency' binnen de sociologie te ontworpen door het los te trekken van menselijke criteria als intentionaliteit, subjectiviteit en vrije wil (Sayes 2014: 141). Latours kreet is: 'objects *too* have agency' (2005). Wat Latour doet, is het 'ontmenselijken' van de sociologische standaard voor agency, om het vizier te openen voor het verschil dat objecten – zoals de 'wired' – kunnen maken in een sociale ordening.

'Action is overtaken' – ontworpen II

In een latouriaans universum handelt een actor nooit alleen, maar als onderdeel van een 'association' (2005: 9). Voor Latour is sociaal handelen niet het vermogen van een individu. Iedere actor is in zijn handelen afhankelijk van het meebewegen van de anderen. Daarom stelt Latour: 'action is overtaken' (2005). Wat Latour daarmee bedoelt, wordt hierna uitgewerkt aan de hand van de legendarische 'brown paper bag'-speech van *The Wire's* charismatische politiemans Bunny Colvin. Agent Dozerman is neergeschoten in een undercoveroperatie om kleine drugsdeals te onderscheppen. Majoor Howard 'Bunny' Colvin spreekt zijn agenten toe. Hij zet in op een radicaal nieuwe politiestrategie:

'Be seated [...]

Regarding Officer Dozerman, his condition has been upgraded to "guarded". Until he can receive visits, he's been moved to a recovery unit.

As of this tour, all hand-to-hand undercover buys of CDS [drugs] are suspended in the Western District. [...]

Somewhere back in the dawn of time this district had itself a civic dilemma of epic proportions.

The city council had just passed a law that forbid alcoholic consumption in public places... on the streets and on the corners.

But the corner is, and it was and it always will be, the poor man's lounge.

It's where a man wants to be on a hot summer's night. It's cheaper than a bar, catch a nice breeze, watch the girls go by.

But the law is the law... and the western cops rollin' by, what were they gonna do? If they arrested every dude out there for tipping back a high life there'd be no other time for any other kind of police work.

And if they looked the other way? They'd open themselves to all kinds of flaunting, all kinds of disrespect.

Now, this is before my time when it happened but, somewhere back in the 50s or 60s, there was a small moment of goddamn genius by some nameless

smokehound who comes out the cut-rate one day and on his way to the corner, he slips that just-bought pint of Elderberry into a paper bag.

A great moment of civic compromise.

That small wrinkled-ass paper bag allowed the corner boys to have their drink in peace and gave us permission to go and do police work.

The kind of police work that's actually worth the effort, that's worth actually taking a bullet for. Dozerman, he got shot last night trying to buy three vials. Three!

There's never been a paper bag for drugs.

Until now.' (The Wire S3E2)

Colvin is de man die een poging doet om drugs te legaliseren in west-Baltimore. Om de drugshandel in banen te leiden, creëert Colvin 'free zones'. Kleine drugsdealers kunnen in deze gedoogzones ongestraft hun handeltje drijven, zodat de politie zich kan richten op het grotere werk. De vrijplaats, midden in een vervallen achterbuurt, wordt door de dealers al snel omgedoopt tot 'Hamsterdam'. Na een paar weken heeft Colvin de misdaadcijfers in west-Baltimore met veertien procent doen dalen. Hij brengt sociaal werkers naar Hamsterdam voor de drugsverslaafden. Maar dan krijgt de politiecommissaris lucht van de zones: 'He's legalized drugs! [...] He's lost his fucking mind' (The Wire S3E10). Colvin wordt uit zijn functie gezet; Hamsterdam wordt gesloten en de straten van west-Baltimore vervallen in oude gewoontes.

In de woorden van Latour wordt Colvins actie 'ingehaald' of 'overgenomen'. Colvins handelen is afhankelijk van de anderen die besluiten mee te doen aan de formatie. Sociale ordening komt volgens Latour tot stand 'by enrolling many actors in a given political and social scheme' (1986: 264). Colvin vindt aanvankelijk behoorlijk wat medestanders. Hij werft een team politieagenten, rekruteert 'mid-level dealers' en sociaal werkers. Colvin vindt zelfs wetenschappers aan zijn zijde: 'Look, I'm not a politician, I'm an academic. All I know is that from a public health perspective there are remarkable things happening in the free zones' (The Wire S3E11). Met de dalende misdaadcijfers rekruteert Colvin, op een haar na, burgemeester Clarence Royce voor zijn project. Royce: 'Crime is down [...] Medical people are telling me this could work...' (The Wire S3E11). Maar zodra de media het nieuws over de vrije handelszone oppikken, capituleert Royce uit angst dat Hamsterdam zijn politieke strop wordt.

Latour schrijft: 'if an actor contains many others in potentia, it is impressive because, even when alone, it is a crowd' (1988: 174). De dreiging van negatieve media-aandacht dwingt de politietop het gedoogexperiment te stoppen. Het potentieel aan verbolgen volk achter de krantenkop vormt uiteindelijk de kritische massa in deze machtsformatie. Gedeputeerde Odell Watkins waarschuwt burgemeester Royce voor zo'n virtuele 'crowd':

'When the story breaks, the ministers will surely be against you [...] and most of the City Council will be walking sideways away from your administration [...] and my guess is the Governor and the legislature will use this opportunity to piss on the city from a great height [...] and Washington? Oh... Can

you imagine how far the United States Department of Justice is gonna crawl up your ass behind this?' (The Wire S3E11)

Colvin is afhankelijk van het verzamelen van 'bondgenoten' (vgl. Latour 1988). Zijn speech benadrukt dat alledaagse objecten van het type 'brown paper bag' ook deelgenoot kunnen zijn van zo'n alliantie. Colvin vindt bondgenoten in gehoorzame agenten, welwillende dealers, een braakliggend terrein met de bijnaam 'Hamsterdam', overtuigende misdadcijfers en sociaal werkers. Maar Colvins formatie blijkt niet sterk genoeg als politietop en burgemeester een bondgenootschap weigeren. Daarbij spelen reputaties, negatieve krantenkoppen en virtuele menigtes een rol. Volgens Latour is de verliezer 'the one who failed to assemble enough human, natural, artificial, logical and inanimate allies to stake a claim to victory' (Harman 2009: 19).

ANT maakt het proces van associëren zichtbaar; het verzamelen en verliezen van menselijke en materiële bondgenoten. Zo komt een sociale ordening tot stand. Critici stellen vragen bij de mate waarin ANT ook kan fungeren als kritiek op die sociale ordening (Whittle en Spicer 2008; Winner 1993; Amsterdamska 1990). Want waar in deze analyse vinden we de redenen om deze ordening aan te vechten (Saldanha 2003: 424)? ANT toont ons hoe Colvins poging om drugs te legaliseren strandt om politieke redenen, ondanks dalende misdadcijfers. Maar ANT geeft geen grond om daar inhoudelijk iets van te vinden. Daarom wordt de theorie amoreel of apolitiek genoemd.

Zelf claimt ANT juist radicaal politiek te zijn. Het verschil zit in de interpretatie van het woordje 'politiek'. ANT laat het inherent politieke karakter van de meest alledaags objecten zien. Zo trekt ANT alle actoren het publieke domein in en geeft ze een stem (Latour 2004b). Voor Latour is dat 'politiek'.

'The burning desire to have new entities detected, welcomed and given shelter is not only legitimate, it's probably the only scientific and political cause worth living for.' (2005: 259)

Op die manier wordt elke actor de positie gegund om de status quo te bestrijden. ANT is daarmee een mogelijkhedenvoorwaarde voor kritiek, eerder dan een kritiek op zichzelf (vgl. Venturini 2010). Consequentie is wel dat ANT de controle verliest over *wie* de mogelijkheid grijpt om *welk* van de zichtbaar geworden problemen te bevechten. Op 12 september 2010 schrijven de sociologen Wilson en Chaddha in de zondagseditie van de *Washington Post* waarom zij op Harvard college geven over *The Wire*. De serie biedt hun de mogelijkheid om bepaalde sociale problemen te adresseren. David Simon schreef de politieserie naar eigen zeggen 'to pick a fight' (Mulholland 2014). Had Simon vooraf kunnen bedenken zijn bondgenoten in dit gevecht te vinden op Harvard? ANT is niet het type studie dat toekomt aan een specifieke, vooraf vastgestelde groep (Bijker 1995: 289). Een ANT-analyse laat het uiteindelijk aan de lezer om de beschreven situatie te bekritisieren (Saldanha 2003: 424).

‘There is no group, only group formation’ – ontwrichting III

De groep bestaat niet, volgens Latour, alleen een constant proces van *groepsformatie*. Hij stelt zijn lezers voor een keuze:

‘either we follow social theorists and begin our travel by setting up at the start which kind of group and level of analysis we will focus on, or we follow the actors’ own ways and begin our travels by the traces left behind by their activity of forming and dismantling groups’ (2005: 29).

Latour deelt hier een klap uit aan de socioloog. De socioloog wordt verweten de groep te zien als een stabiele verzameling mensen met een gedeelde identiteit. Latours opdracht is anti-essentialistisch: veronderstel geen groep, volg alleen het groepswerk en ga uit van een open einde. Latour zet daarmee het zoeklicht op de ‘inner-workings of collectives’ (Sayes 2014: 145), want om een collectief in stand te houden, is noeste arbeid nodig.

Zodra je focust op het ‘binnenwerk’, blijkt de Barksdale-bende geen verzameling ‘stupid, cartoonish’ en ‘sociopathic’ criminelen (David Simon in Alvarez 2009: 33). Het is een geraffineerde organisatie, die er alles aan doet ‘to make the group boundary hold against the contradictory pressures of all the competing anti-groups that threaten to dissolve it’ (Latour 2005: 33). De Barksdale-groep beschermt zich tegen infiltratie van de politie door gecodeerd te communiceren via telefoon en pager. De groep moet zich ook verdedigen tegenover nieuwe handelaren op de drugsmarkt. Over de manier waarop de concurrentie wordt aangegaan, verschillen de meningen nogal. Druglord Stringer Bell wil het Barksdale-imperium beschermen door de drugshandel te professionaliseren: ‘run this goddamn city[...] like businessmen’. Avon Barksdale is niet overtuigd van de nieuwe strategie: ‘Since when do we *buy* corners? We *take* corners [...] I ain’t no suitman, businessman, like you. You know, I’m just a gangster, I suppose’ (The Wire S3E6). En zo is zelfs de kern van de Barksdale-‘groep’ niet verbonden door een gedeelde identiteit. De drugsorganisatie blijkt een bonte verzameling gangsters en zakenlieden, ‘mid-level dealers’ en ‘cornerboys’. Bovendien lopen louche advocaten en frauduleuze politici in en uit, evenals verslaafden, verklikkers, zorgzame moeders en omgekochte getuigen.

Het proces van groepsformatie reikt tot aan de schoolbanken. Onder schoolkinderen ronselt Barksdale nieuwe aanwas, tot grote frustratie van mensen die de kinderen een andere toekomst gunnen. Colvin wijst in het volgende fragment op het ‘gevecht om de kinderen’ tussen schoolleraars en drugsdealers.

‘You put a textbook in front of these kids, put a problem on a blackboard, or teach them every problem on some statewide test and it won’t matter, none of it [...] ’cause they’re not learning for our world, they’re learning for theirs.’ (The Wire S4E10)

Zo gezegd biedt het drugsimperium – net zo goed als de scholen dat doen – een curriculum dat opleidt tot een zeker ambacht, perspectief biedt op een bepaalde

toekomst en toegang geeft tot een specifiek collectief. Dit leertraject hoort bij het werk dat de Barksdale-bende moet verzetten om te blijven voortbestaan.

Latour zet dit arbeidsintensieve, fluïde en poreuze karakter van groepen voorop en weigert ze een vaste essentie en structuur toe te kennen. Volgens critici is ANT's verzet tegen 'structurele stabiliteit' een van haar grootste zwakheden (Elder-Vass 2008: 466). Zo verliest de sociale structuur elk verklarend vermogen. En is de drugcultuur niet zo'n vaste structuur die generaties kinderen uit de schoolbanken dwingt, de straat op? Colvin lijkt juist op dat stabiele patroon te wijzen, als hij zegt:

'Every single one of them [kids] know they're headed back to the corners. Their brothers and sisters, shit, their parents. They came through these same classrooms. We pretended to teach them, they pretended to learn and where do they end up? Same damn corners.' (The Wire S4E10)

Volgens Colvin hebben deze kinderen geen keuze, ze worden gedwongen door hogere sociale krachten. Anthony Giddens lijkt een aantrekkelijk uitweg te bieden tussen ANT's emergentie en 'full-out' structuralisme. Hij zoekt een verklaring in zowel de sociale structuren in de maatschappij als de activiteit van actoren om die structuren te reproduceren (bijv. Giddens 1984). Dat geeft Colvins straatkinderen de druk van bovenaf, maar ook de mogelijkheid om daaraan te ontsnappen.

Toch blijft Latour de nadruk leggen op het formatieproces: 'if you stop making and remaking groups, you stop having groups' (2005: 35). Sociale structuren zijn namelijk precies het onderdeel van Durkheims sociologie dat hij wil ontwrichten:

'For sociologists of the social, the rule is order while decay, change, or creation are the exceptions. For the sociologists of associations, the rule is performance and what has to be explained, the troubling exceptions, are any type of stability over the long term and on a larger scale. It is as if, in the two schools, background and foreground were reversed.' (2005: 35)

Latour ontkent niet dat sociale ordeningen stabiel kunnen zijn. Wel weigert hij stabiliteit als 'gewoon' te zien, als 'fact of life'. Latour wijst juist op het onderhoudswerk dat continu wordt verzet door allerlei actoren om zaken te houden zoals ze zijn. Voor Latour is 'society [...] not what holds us together, it is what is held together' (Latour 1986: 276). Hier spelen ook objecten een belangrijke rol. Vaak gaat het materiaal langer mee dan de interacties die ze tot stand brachten – een trouwring, Ozymandias' standbeeld, een verlaten terrein eerder bekend als 'Hamsterdam' (zie Callon en Latour 1981: 283-284). Zonder onophoudelijke inspanning geen huwelijk, keizerrijk of gedoogzone. Wat betreft de dealers van Baltimore: 'the drug culture is not what holds them together, it is what is held together'. Met die omkering verlegt Latour de focus naar het onderhoudswerk om collectieven in stand te houden.

‘Matters of fact vs. matters of concern’ – ontwrichting IV

ANT kent een verrassend assortiment aan ‘agencies’. Naast mens en object kan ook een feit, cijfer of weetje iemands bondgenoot worden. Colvins dalende misdaadcijfers zijn de bondgenoot waarmee hij bijna de burgemeester veroverft: ‘I mean, a 14% decline in felonies citywide, I might be untouchable on this...’ (The Wire S3E11). In veel van zijn werk laat Latour het mensenwerk zien achter feiten. Voor hem is een feit nooit wat het op het eerste gezicht misschien lijkt: een uiting van de werkelijkheid. Feiten zijn alles behalve ‘ahistorical, uninterpreted and asocial’ (Latour 2008: 49). Het zijn de aspecten van de werkelijkheid die men belangrijk genoeg vindt om uit te zoeken. Latour heeft het daarom liever niet over ‘matters of fact’ maar over ‘matters of concern’ (2005). Feiten zijn geen gegeven, maar zaken die de investering in geld, tijd en menskracht *waard* zijn. De fabricatie van cijfers en feiten is een belangrijk thema in *The Wire*. In een vergadering van de politietop blijken misdaadcijfers een ‘matter of concern’. Het aantal misdrijven moet met ten minste vijf procent omlaag en het aantal moorden moet dat jaar onder de 275 blijven. Dat zijn de cijfers die politiechefs moeten realiseren: ‘I don’t care how you do it, just fucking do it’ (The Wire S3E1). Zo gezegd zijn cijfers en statistiek iets dat mensen *doen*. Majoor Bunny Colvin is een van de mensen die de dalende misdaadcijfers ‘waar’ moet maken. Hij wijst spottend op het mensenwerk achter de cijfers:

‘Deputy, I think we all understand there’s certain “processes” by which you can reduce the number of overall felonies: you can re-classify an [...] assault or you can “unfound” a robbery. But... ehm... How do you make a body disappear?’ (The Wire S3E1)

Colvin onthult in dit fragment dat misdaadcijfers het gevolg zijn van tellen en rekenmethodes, maar ook van (re)classificatie en creatieve administratie. Rechercheur Prez: ‘making robberies into larcenies, making rapes disappear... you “juke the stats” and Majors become Colonels’ (The Wire S4E9). *The Wire* onthult de fictie achter de feiten door de cijfers te volgen tot hun bron; met hun fabricatieproces duidelijk zichtbaar (Latour 2005: 120). Naast moorden, inbraken en arrestaties zit de black box van misdaadcijfers vol mensenwerk, macht en politiek. De (strategische) arbeid achter feiten vindt Latour zelfs in het meest ‘zuivere’ en neutrale domein van de wetenschap (Latour en Woolgar 1979; Latour 1987). Mensenwerk zit ook achter juridische feiten (vgl. Latour 2010). In *The Wire* zien we rechercheurs eindeloze uren met koptelefoon op luisteren naar de gesprekken van Barksdale en de zijnen. Rechercheurs Freamon en Prez vangen een ogenschijnlijk onschuldig gesprek op tussen dealers Bodie en Stinkum. Bodie: ‘Yo Stink! What up?’ Waarop de vermaning van Stinkum volgt: ‘Where are your manners, fool?’ Want namen worden door de Barksdale-bende, veiligheidshalve, niet gebruikt in telefoongesprekken. Bodie realiseert zich zijn verspreking: ‘Oh, my bad, yeah.’ Maar het kwaad is al geschied, Stinkum: ‘You need to keep your fucking head, boy’ (The Wire S1E6). Rechercheur Prez luistert dit gesprek af. Omdat hij geen drugspraat in het fragment hoort, archiveert hij de audiofile als

'niet relevant'. Collega Freamon staat versteld. Hij vindt het gesprek tussen Bodie en Stinkum juist wel relevant en legt uit waarom:

Freamon: 'They use codes that hide their pager and phone numbers. And when someone does use a phone, they don't use names. And if someone does use a name, he is reminded not to... all of that is valuable evidence.'

Prez: 'Of what?'

Freamon: 'Conspiracy.'

Prez: 'Conspiracy?'

Freamon: 'We're building something here, detective... we're building it from scratch... and all the pieces matter.' (The Wire S1E6)

Het recherchewerk dat *The Wire* toont is veel complexer dan het bekende Cluedo-werk: wie heeft het gedaan, met welk wapen en waar? Deze rechercheurs vinden geen antwoorden op vragen, maar – in de woorden van Freamon – *bouwen* aan een zaak. De blauwdruk voor die zaak komt niet van Freamon en Prez zelf. Want het is het rechtssysteem dat bepaalt wat een *strafbaar feit* is. Daar wordt de grens getrokken tussen criminele activiteiten en wat nog door de beugel kan. Wat rechercheurs opdienen als bewijs, is dus in geen geval een neutrale vastlegging van de werkelijkheid. Een juridisch bewijsstuk is misschien het 'beginpunt' van een rechtszaak, maar het is tevens het gepolijste 'eindproduct' van een weerbarstig proces van recherchekundige selectie en juridische waardering van ruw materiaal (vgl. Latour 2008: 49).

Latour laat zien dat de praktijk van statistiek, juridische bewijsvoering of wetenschap voor een deel *zélf* de werkelijkheid produceert die het probeert te beschrijven. Dat staat haaks op de realistische claim dat wetenschap de werkelijkheid *ontdekt*. Een werkelijkheid die juist onafhankelijk bestaat van de onderzoeker zelf. Wetenschap genereert *kennis over* de werkelijkheid (Elder-Vass 2008: 459). Het verwijt aan Latour is dat hij het verschil tussen werkelijkheid en de representatie daarvan laat vallen (Amsterdamska 1990: 497-498). Recherchewerk is misschien mensenwerk, maar de rechercheurs vinden wel degelijk uit wie de moordenaar was of waar de drugsdeal zal plaatsvinden. Hun 'feiten' zeggen dan toch iets over de werkelijkheid? Voor critici is het idee dat rechercheurs die werkelijkheid zelf produceren te constructivistisch.

Latour ziet een feit tegelijkertijd als een ontdekking, een constructie, een conventie en een uitvinding (Latour 1999: 66-67). Het bewijsstuk van Freamon en Prez is een *ontdekking*, omdat het iets wezenlijks blootlegt van de activiteiten van de Barksdale-groep. Het is een *constructie*; een bouwwerk dat tot stand komt door de keuzes van de rechercheurs. Het is een *conventie*, omdat er publieke afspraken gelden over strafbare feiten. Tegelijkertijd is het strafbaar feit een *uitvinding*; een vernuftig gevonden oplossing voor een publiek probleem: het in toom houden van de drugshandel en het bewaren van publieke hygiëne. Kortom, elk feit is een combinatie van materiaal én menselijke keuzes; een soort *feitelijke fictie*. Dát inzicht vindt Latour juist 'realistisch' (1999: 79).

‘Writing down risky accounts’ – ontwrichting V

Latours vijfde ontwrichting gaat over de producten van de sociologie zelf. Sociologen stellen verklaringen op. Fout, vindt Latour. Hij waarschuwt: ‘don’t try to shift from description to explanation’. Hoe het wel moet? ‘Simply go on with the description’ (Latour 2005: 150). Latour heeft een beschrijving op het oog die de beweeglijkheid, energie en het specifieke karakter van actoren in een netwerk verbeeldt (2005: 138). Een goede beschrijving heeft geen verdere verklaring nodig, volgens Latour (2005: 147). De socioloog moet het idee kwijt dat hij ware, complete of objectieve verklaringen kan geven. Tekst is artificieel en een verklaring altijd gebrekkig.

Critici zijn op hun beurt bang dat ANT verzandt in eindeloze beschrijvingen zonder ‘cut-all critical edge’ (Gubert 2007: 606). Zonder messcherpe probleemanalyse levert een sociologische studie weinig treffende oplossingen. In het vijfde seizoen van *The Wire* wordt op de krantenredactie van de Baltimore Sun een vergelijkbare discussie gevoerd. Hoofdredacteur James Whiting wil een serie artikelen maken over het ‘dickensiaanse’ leven van stadskinderen. Daarin wil hij een heldere analyse van waar het schoolsysteem faalt. Redacteur Augustus ‘Gus’ Haynes vindt dat te kort door de bocht. De problemen van deze kinderen gaan veel verder dan wat er in de schoolbanken gebeurt. Gus wil aandacht voor de context waarin deze kinderen opgroeien:

Gus: ‘You want to look at who these kids really are, the parenting – or lack of it – in the city, the drug culture, the economics of these neighbourhoods [...]’

Journalist Scott Templeton: ‘You don’t need a lot of context to examine what goes on in one classroom.’

Gus: ‘Really? I think you need a lot of context to seriously examine anything.’

James Whiting: ‘We need to limit the scope, not get bogged down in details. [...] Look, Gus, I know the problems. [...] but what I want to look at is the tangible, where the problem and solution can be measured clearly.’

Gus: ‘There’s more impediments to learning than a lack of materials – or a dysfunctional bureaucracy.’

James Whiting: ‘But who’s going to read that? What is this series about in a sentence? What’s the budget line?’

Gus [spottend]: ‘“Johnny can’t write ‘cause Johnny doesn’t have a fucking pencil”’

James Whiting: ‘Augustus, I’m not as simple-minded as you might think. [...] I don’t want some amorphous series detailing society’s ills. If you leave everything in, soon you’ve got nothing.’ (The Wire S5E2)

Whiting ziet details en context als ballast die resulteert in een reeks tandeloze krantenartikelen die niemand zal lezen. Op zijn beurt waakt Gus voor simplistische verklaringen van het type ‘Piet kan niet schrijven, want Piet heeft geen potlood’. Zulke kort-door-de-bocht probleemanalyses leiden volgens hem niet tot een duurzame oplossing. ‘Sure, we can beat up on city schools [...] but then we’re just as irrelevant to these kids as the schools are’ (The Wire S5E2). Want het waren

nooit de scholen alleen. Focus op de scholen en je gaat voorbij aan de immense omvang van het probleem, met alle gevolgen van dien. In de woorden van Gus: 'it's like you're up on a corner of a roof and you're showing some people how a couple of shingles came loose and meanwhile, a hurricane wrecked the rest of the damn house' (The Wire S5E2). Gus en Latour delen de angst voor een premature verklaring. Een verklaring maakt blind voor alle processen buiten haar bereik; daarom richt Latour zijn pijlen op de verklarende sociologie.

Latours alternatief is om 'simpelweg' te blijven beschrijven (Latour 2005: 150). Het woord 'simpel' is verraderlijk, want wat Latour hier voorstelt is nogal arbeidsintensief. Hoofdredacteur Whiting vraagt zich beroepshalve af wie zo'n contextuele beschrijving gaat lezen, maar daar gaat een vraag aan vooraf: 'who's going to write that?' De onstuitbare schrijver met zeeën van tijd, een batterij notitieboekjes en een publicatiecontract zonder woordlimiet? Toch heeft Latour geen vuistdikke boeken op het oog. Ook een beschrijving heeft een begin en een einde. Latour geeft echter weinig aanwijzingen over de grenzen van zo'n beschrijving. Welke actoren zijn interessant om te volgen? Tot waar worden de netwerkvertakkingen gevolgd? Waar kappen we het netwerk af en stopt de beschrijving (vgl. Strathern 1996)?

Volgens critici is Latours 'radicale descriptivisme' überhaupt niet haalbaar, omdat een beschrijving altijd ook een interpretatie is (Krarup en Blok 2011: 44). ANT maakt zich wat dat betreft overigens geen illusies: 'the hands of the storyteller are never clean' (Law 2002: 11). Geen verslag zonder accenten, selectie en vergeten figuranten. Maar dan rijst wel de vraag wat er overblijft van Latours radicale splitting tussen beschrijving en verklaring (Krarup en Blok 2011). Zijn de socioloog en de associoloog dan niet allebei verhalenvertellers, maar van een ander genre, stijl en retoriek? Kunnen we zeggen dat de één meer 'waar(d)' is dan de ander? Overigens claimt Latour niet dat ANT *meer* of *betere* kennis oplevert dan andere sociologische genres, maar wel *andere* kennis en *nieuwe* inzichten.

Conclusie

'The telephone creates a common space that integrates just as much as Durkheim's religion or Bourdieu's habitus', schrijft ANT-grondlegger Michel Callon (1991: 157, n. 28). ANT kiest een radicaal nieuwe route om het sociale te ontsluiten: via techniek, ding of materiaal. Wie vanuit dit ANT-perspectief naar *The Wire* kijkt, ontdekt in Baltimores afluisternetwerk een 'common space'. Door de actoren in dat netwerk te volgen, krijgt de kijker toegang tot het 'sociale':

'The show's title referred to the wiretap that a unit of the Baltimore police force was using to keep a local drug organization under surveillance. Ultimately, the term suggested more – the way that the show allowed viewers to eavesdrop on various recondite power plays, and the way that poverty, politics, and policing were interconnected in a struggling post-industrial city.' (Talbot 2007)

Bij ANT's alternatieve route naar het sociale horen ook andere regels. In *Reassembling the Social* geeft Latour vijf nieuwe uitgangspunten voor onderzoek naar het sociale, die hier als vijf 'ontwrichtingen' in de opeenvolgende paragrafen zijn gepresenteerd. Ten eerste, 'objects too have agency'. De traditionele socioloog heeft volgens Latour enkel oog voor menselijke actoren. Maar onderzoeker McNulty, majoor Colvin, burgemeester Royce, Barksdale en zijn 'cornerboys' zijn niet de enigen die ertoe doen in de sociale ordening van Baltimore. In een ANT-analyse worden zij vergezeld door een 'wiretap', uniforms, misdaadcijfers, stapels en stapels papier, tralies, achterbuurten, drugs enzovoort. Ten tweede, 'action is overtaken'. De socioloog zou zich volgens Latour moeten afvragen: 'when we act, who else is acting?' (2005: 43). Met die vraag in het achterhoofd zien we hoe, in het geval van Hamsterdam, niet alleen Bunny Colvin handelt, maar ook hoe drugdealers, misdaadcijfers, sociaal werkers, een braakliggend terrein en de burgemeester meebewegen. Het gedoogproject stopt op het moment dat bondgenoten niet langer meewerken. Hoe bevlogen ook, Bunny Colvin redt het niet alleen. Ten derde, 'there is no group only group formation'. Volgens Latour denkt de socioloog te gemakkelijk in groepjes, alsof groepen vanzelfsprekend (voort)bestaan. Maar 'no work, no group' (Latour 2005: 34). Vanuit een ANT-perspectief is de Barksdale-bende geen vaste groep 'low-life' criminelen. Het is een inventieve drugsorganisatie van zakenlieden en gangsters, met een eigen opleiding. Een groep die zich voortdurend aanpast aan de veranderende omgeving. Ten vierde, Latour ziet feiten niet als 'matters of fact' maar als 'matters of concern'. Vanuit dat perspectief zijn Baltimore's misdaadcijfers en juridische bewijsstukken geen gegevens, maar het eindproduct van mensenwerk. Het vijfde uitgangspunt gaat over de producten van de sociologie zelf. De traditionele socioloog maakt verklaringen; ANT houdt het liever bij beschrijvingen. Latour zet in op een 'descriptieve wending' in de sociologie (vgl. Savage 2009).

Reassembling the Social is Latours poging om het gangbare programma van de sociologie te ontwrichten. Latour zet daarbij een nogal stevig beeld neer van zijn doelwit: de 'socioloog van het sociale'. Deze zou op zoek zijn naar alomvattende verklaringen, negeert de maakbaarheid van feiten, de bewerkelijkheid van groepen, het interactieve karakter van sociaal handelen en de rol van objecten. De traditionele socioloog zou bovendien verblind zijn door hogere sociale machten als de drugcultuur, 'Society, Capitalism, Empire' (Latour 2005: 137). Maar wie is deze naïeve 'socioloog van het sociale'? Sociologen herkennen zich niet in de stroman van Latour: 'Latour has underestimated the diversity of contemporary "sociology". This has trapped him in a caricature of a universe he doesn't inhabit and sees only from afar' (Restivo 2011: 70, zie ook Collier 2009; Elder-Vass 2008; Galusky 2008). En inderdaad, Latour is een inwoner van een ander universum, namelijk dat van de wetenschap- en techniekstudies. In dat domein heeft Latour zijn strepen verdiend. De boeken *Laboratory Life* (Latour en Woolgar 1979) en *Science in Action* (Latour 1987) zijn in de jaren tachtig baanbrekend geweest, omdat hierin de sociale, menselijke en politieke kant wordt getoond van de ogenschijnlijk neutrale en steriele processen van het laboratorium. Latour brengt mens en maatschappij terug in het lab en de wetenschap. *Reassembling the Social* is een soortgelijke operatie maar dan op sociologisch grondgebied: met ANT bevecht

Latour een plek voor object, materiaal en techniek in de door mensen gedomineerde sociale wetenschap.

Met zijn stroman weet Latour bijna de gehele populatie sociologen te beledigen en toch verovert hij met *Reassembling the Social* een plekje in het vakgebied. De ANT-route langs de materiële dimensie van sociale processen levert nieuwe inzichten op. ANT heeft inmiddels zijn weg gevonden naar menige syllabus sociale theorie (Baiocchi et al. 2011: 324). Naast andere theorieën is ANT een excentriekeling; vaak nog met enige argwaan bekeken. Maar met de missie om van de sociologie een 'more-than-human' wetenschap te maken (vgl. Whatmore 2003), verdient ANT deze plek in het curriculum, te midden van meer traditionele en gevestigde sociale theorie.

Literatuur

- Alvarez, R. (2009) *The wire: Truth be told*. Edinburgh: Canongate Books.
- Amsterdamska, O. (1990) Surely You Are Joking, Monsieur Latour! *Science, Technology, & Human Values*, 15(4): 495-504.
- Atkinson, R. en D. Beer (2010) The ivory tower in the city: Engaging urban studies after *The Wire*. *City*, 14(5): 529-544.
- Baiocchi, G., D. Graizbord en M. Rodriguez-Muniz (2013) Actor-Network Theory and the ethnographic imagination: An exercise in translation. *Qualitative Sociology*, 36(4): 323-341.
- Bijker, W. (1995) *Of bicycles, bakelites, and bulbs: Toward a theory of sociotechnical change*. Cambridge: MIT Press.
- Bloor, D. (1999) Anti-Latour. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 30(1): 81-112.
- Callon, M. (1991) Techno/economic networks and irreversibility. In: J. Law (red.) *A sociology of monsters: Essays on power, technology, and domination*. London: Routledge, 132-161.
- Callon, M. en B. Latour (1981) Unscrewing the big leviathan: How actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. In: K. Knorr-Cetina en A. Cicourel (red.) *Advances in Social Theory and Methodology: Towards an Integration of Micro-and MacroSociologies*. Boston: Routledge, 277-303.
- Chaddha, A. en W.J. Wilson (2010, 12 september) 'Why we're teaching "The Wire" at Harvard'. *The Washington Post*. Te vinden op: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/09/10/AR2010091002676.html>.
- Chaddha, A. en W.J. Wilson (2011) 'Way Down in the Hole': Systemic urban inequality and the wire. *Critical Inquiry*, 38(1): 164-188.
- Collier, S. (2009) Reassembling the Social: An Introduction to Actor Network Theory. *Contemporary Sociology: A Journal of Reviews*, 38(1): 81-83.
- Collins, H.M. en S. Yearley (1992) Epistemological chicken. In: A. Pickering (red.) *Science as Practice and Culture*. Chicago: The University of Chicago Press, 301-326.
- Cressman, D. (2009) *A brief overview of Actor-network theory: Punctualization, Heterogeneous Engineering & Translation*. Burnaby: ACT Lab/Center for Policy Research on Science & Technology (CPROST) School of Communication, Simon Fraser University.
- Elder-Vass, D. (2008) Searching for realism, structure and agency in Actor Network Theory. *The British Journal of Sociology*, 59(3): 455-473.

- Galusky, W. (2008) Book Review: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. *Science, Technology, & Human Values*, 33(1): 142-150.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Gubert, L. (2007) Book Review: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. *Critical Sociology*, 33: 603-607.
- Harman, G. (2009) *Prince of networks: Bruno Latour and metaphysics*. Melbourne: Re.press.
- Jagoda, P. (2011) I Wired. *Critical Inquiry*, 38(1): 189-199.
- Krurup, T.M. en A. Blok (2011) Unfolding the social: quasi-actants, virtual theory, and the new empiricism of Bruno Latour. *The Sociological Review*, 59(1): 42-63.
- Lamont, M. (2012) How Has Bourdieu Been Good to Think With? The Case of the United States. *Sociological Forum*, 27(1): 228-237.
- Latour, B. (1986) The powers of association. In: J. Law (red.) *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge & Kegan Paul, 264-280.
- Latour, B. (1987) *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1988) *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1992) Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts. In: W. Bijker en J. Law (red.) *Shaping technology, building society: Studies in sociotechnical change*. London: MIT Press, 225-258.
- Latour, B. (1999) *Pandora's hope. Essays on the reality of science studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004a) *Politics of nature: How to bring the sciences into democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004b) Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 30(2): 225-248.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2008) *What is the style of matters of concern? Two lectures in empirical philosophy*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Latour, B. (2010) *The making of law: An ethnography of the Conseil d'Etat*. Cambridge: Polity.
- Latour, B. en S. Woolgar (1979) *Laboratory life: The construction of scientific facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Law, J. (2002) *Aircraft stories: Decentering the object in technoscience*. Durham: Duke University Press.
- Mulholland, J. (2014, 28 september) The Wire creator David Simon: why American politics no longer works. *The Guardian*. Te vinden op: <http://www.theguardian.com/media/2014/sep/28/wire-david-simon-interview-american-politics-show-me-a-hero>.
- Penfold-Mounce, R., D. Beer en R. Burrows (2011) The Wire as Social Science-fiction? *Sociology*, 45(1): 152-167.
- Restivo, S.P. (2011) *Red, black, and objective: Science, sociology, and anarchism*. Burlington: Ashgate.
- Saldanha, A. (2003) Actor-Network Theory and Critical Sociology. *Critical Sociology*, 29(3): 419-432.
- Savage, M. (2009) Contemporary Sociology and the Challenge of Descriptive Assemblage. *European Journal of Social Theory*, 12(1): 155-174.
- Sayes, E. (2014) Actor-Network Theory and methodology: Just what does it mean to say that nonhumans have agency? *Social Studies of Science*, 44(1): 134-149.
- Schaffer, S. (1991) The eighteenth Brumaire of Bruno Latour. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 22(1): 175-192.

- Strathern, M. (1996) Cutting the network. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2(3): 517-535.
- Talbot, M. (2007, 22 oktober) Stealing Life. The crusader behind 'The Wire'. *The New Yorker*. Te vinden op: <http://www.newyorker.com/magazine/2007/10/22/stealing-life>.
- The Telegraph* (2009, 2 april) The Wire: arguably the greatest television programme ever made. Te vinden op: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/5095500/The-Wire-arguably-the-greatest-television-programme-ever-made.htm>.
- The Wire* (2002-2008) The Complete Series. HBO Home Video (seizoen/episode). S1E5 'The Pager'; S1E6 'The Wire'; S1E7 'One Arrest'; S3E1 'Time after Time'; S3E2 'All Due Respect'; S3E6 'Homecoming'; S3E10 'Reformation'; S3E11 'Middle Ground'; S4E9 'Know Your Place'; S4E10 'Misgivings'; S5E2 'Unconfirmed Reports'.
- Venturini, T. (2010) Diving in magma: how to explore controversies with actor-network theory. *Public Understanding of Science*, 19(3): 258-273.
- Weisberg, J. (2006, 13 sept) The Wire on Fire. Analyzing the best show on television. *Slate*. Te vinden op: http://www.slate.com/articles/news_and_politics/the_big_idea/2006/09/the_wire_on_fire.html.
- Whatmore, S. (2003) Generating Materials. In: M. Pryke, J. Allen en S. Whatmore (red.) *Using Social Theory*. London: Sage.
- Whittle, A. en A. Spicer (2008) Is Actor Network Theory Critique? *Organization Studies*, 29(4): 611-629.
- Winner, L. (1993) Upon opening the black box and finding it empty: Social constructivism and the philosophy of technology. *Science, Technology & Human Values*, 18(3): 362-378.